RESEARCH FOCUS
xalqaro ilmiy jurnali
hamkorligida

DOI
10.66073/ReFocus-Conf/0910273

QR-kod maqolaning DOI sahifasini ochadi

SAHIFALAR
1319–1322

TIL
Qoraqalpoq

IQTIBOS UCHUN
Úsenova Qızlargúl Ubaydullaevna. Qaraqalpaq etnografizmleriniń bala tárbiyasındağı áhmiyeti // «O‘zbekiston olima ayollarining mamlakat taraqqiyotiga qo‘shayotgan hissasi» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (Nukus, 2026-yil 9–10-oktyabr). – Nukus, 2026. – B. 1319–1322. – DOI: https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910273

QARAQALPAQ ETNOGRAFIZMLERINIŃ BALA TÁRBIYASÍNDAĞÍ ÁHMIYETI

Úsenova Qızlargúl Ubaydullaevna
Filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent w.w.a.
Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
email: qizlargulusenova@gmail.com

Annotaciya: Hárbir xalıqtıń ózine tán tariyxı, mádeniyatı, úrp-ádeti, dástúrleri hám milliy qádiriyatları boladı. Bul qádiriyatlar áwladtan-áwladqa berilip, xalıqtıń milliy ózligin saqlap keliwine úlken úles qosadı. Bul maqalada qaraqalpaq xalqınıń bala tárbiyasına baylanıslı dástúrleri xalıqtıń etnografiyalıq mádeniyatınıń ajıralmas bóligi ekenligi úyrenilgen.

Tayanısh sózler: qaraqalpaq xalqı, etnografizm, balalar tárbiyası.

Kirisiw. Hárbir xalıqtıń ózine tán tariyxı, mádeniyatı, úrp-ádeti, dástúrleri hám milliy qádiriyatları boladı. Bul qádiriyatlar áwladtan-áwladqa berilip, xalıqtıń milliy ózligin saqlap keliwine úlken úles qosadı. Ásirler sınınan ótken, áwladtan-áwladqa jalǵasıp kiyatırǵan salt-dástúrlerdiń aldıńǵı úlgileri jeke formanıń hár tárepleme rawajlanıwına járdemin tiygizedi. Búgingi kúnde qaraqalpaq tiliniń salt-dástúrlerin jıynap izertlewdiń, olardı bir sistemaǵa salıwdıń zárúrligi kúsheymekte.

Xalıq dástúrleri – ázelden kiyatırǵan milliy mádeniyattıń bir bólegi. Qaraqalpaq xalqınıń da ásirler dawamında qáliplesken bay etnografiyalıq miyrası bar. Qaraqalpaq xalqınıń turmıs tárzi, tuwısqanlıq qatnasları, kiyiniwi, turmıslıq buyımları, toy-márekeleri, milliy oyınları, úrp-ádetleri hám bala tárbiyasına baylanıslı dástúrleri xalıqtıń etnografiyalıq mádeniyatınıń ajıralmas bóligi bolıp esaplanadı.

Etnografizmler dep belgili bir xalıqtıń turmıs-tirishiligi, úrp-ádeti, dástúri, mádeniyatı hám milliy ózgesheliklerin bildiretuǵın sózler hám túsiniklerge aytıladı. Qaraqalpaq tilinde bunday sózler júdá kóp. Mısalı: *at qoyıw, besikke salıw, shille, tusaw kesiw, shashıw toy* sıyaqlı sózler tek ǵana belgili bir zat yamasa háreketti bildirmey, al olardıń artında turǵan milliy dástúr hám tárbiyalıq mánini de bildiredi.

Bala tárbiyası hárqanday jámiyettiń keleshegi ushın áhmiyetli. Sebebi búgingi bala – erteńgi jámiyettiń belsendi aǵzası. Bala kishkene jastan óz xalqınıń tariyxın, tilin, úrp-ádetin hám qádiriyatların bilse, onda milliy sanası, watansúyiwshilik sezimi hám úlkenlerge húrmeti qáliplesedi. Sonlıqtan qaraqalpaq etnografizmleriniń bala tárbiyasındağı ornın úyreniw búgingi kúnde de áhmiyetli máselelerdiń biri.

Materiallar hám metodlar. Qaraqalpaq xalqınıń etnografiyalıq leksikası boyınsha X.Esbergenov hám T.Atamuratovlardıń miynetinde [2] ushıratamız. Onda xalqımızdıń milliy úrp-ádet dástúrleri haqqında maǵlıwmatlar berilgen.

Qaraqalpaq etnografizmlerin úyreniwde K.Mámbetovtıń «Qaraqalpaqlardıń etnografiyalıq tariyxı» atlı kitabı [3] bahalı dáreklerdiń biri esaplanadı. Al D.S.Nasırov, O.Dospanov, X.Jumashevlardıń maqalasında [4] qaraqalpaq tilindegi etnografiyalıq leksika, olardıń úyreniliwi, xalqımızdıń milliy dástúrlerin bildiriwshi leksemalar úyrenilgen maqalasında kóriwge boladı. Sonday-aq, Qaraqalpaqstan qazaqları tiliniń etnomádeniy analizi G.Adilova [1] tárepinen izertlendi. Al qaraqalpaq etnografizmleriniń bala tárbiyasındağı áhmiyeti máselesi óz aldına arnawlı izertlenbedi. Onı sistemalı úyreniw qaraqalpaq til biliminiń aldında turǵan wazıypalardıń biri. Bul máseleni úyreniw barısında sıpatlama beriw, bayanlaw usıllarınan paydalanıldı.

Nátiyjeler. *Qaraqalpaq etnografizmleri hám milliy tárbiya.* Tárbiya eń dáslep shańaraqta baslanadı. Bala ata-anasınıń, ájeleriniń, aǵa-ini hám apa-sińlileriniń minez-qulqın baqlap ósedi. Shańaraqta qollanılatuǵın sózler, dástúrler hám úrp-ádetler balanıń sanasına áste-aqırın sińip baradı. Sol sebepli etnografizmlerdi tek til birlikleri dep qaraw jetkilikli emes. Olar – xalıqtıń tariyxı hám turmıs tárzin sáwlelendiretuǵın mádeniy birlikler. Mısalı, *besik* sózi qaraqalpaq xalqınıń bala tárbiyası menen tıǵız baylanıslı. Besik balanı uyıqlatıw ushın qollanılatuǵın buyım ǵana emes, al ol ana menen balanıń ortasındağı mehir-muhabbattı, shańaraqtağı qamxorlıqtı da bildiredi. Balasınıń besikke salınıwı menen baylanıslı túrli dástúrler áwladtan-áwladqa ótip kelgen.

Besik toy da qaraqalpaq xalqınıń dástúrli mádeniyatında óz ornına iye. Bul dástúr arqalı balaǵa jaqsı tilekler bildirilip, onıń salamat hám baqıtlı bolıwı tilek etiledi. Bunday máresimler bala tárbiyasınıń tek ata-ananıń emes, al pútkil jámáát hám tuwısqanlardıń da ortaq wazıypası ekenligin kórsetedi.

Qaraqalpaq xalqında úlkenlerdi húrmetlew de bala tárbiyasınıń tiykarǵı qaǵıydalarınıń biri bolǵan. *Ata, áje, aǵa, apa, jeńge, jezde* sıyaqlı tuwısqanlıq atamalar balaǵa adamlar arasındağı qatnastı túsiniwge járdem beredi. Bala úlken adamǵa húrmet penen sóylewdi, kishilerge qamxor bolıwdı, tuwısqanlıq qatnastı qádirlewdi shańaraqta úyrenedi.

Bala tárbiyasına baylanıslı etnografiyalıq dástúrler. Qaraqalpaq xalqında bala dúnyaǵa kelgennen baslap, onıń ósiwi hám tárbiyası menen baylanıslı birqansha dástúrler qáliplesken. Bul dástúrlerdiń hár biriniń ózine tán mánisi bar.

Solardıń biri – *shille*. Shilde bala tuwılǵannan keyingi dáwir menen baylanıslı dástúrlerdi bildiredi. Bul dáwirde ana hám balaǵa ayrıqsha kóńil bólinip, olardı qorǵawǵa hám qamqorlıq kórsetiwge itibar berilgen. Bunday dástúrler balanıń salamat ósiwi menen birge, anaǵa húrmet etiwdi de úyretedi.

Jáne bir áhmiyetli dástúr – *tusaw kesiw*. Bala birinshi ret júriwge háreket ete baslaǵanda onıń ayaǵına baylanǵan jipti kesiw dástúri ótkeriledi. Bul dástúrdiń tiykarında «balanıń jolı ashıq, keleshegi jaqsı bolsın» degen tilek jatadı. Tusaw kesiw máresiminde úlkenler balaǵa aq tileklerin aytıp, onıń keleshigine jaqsı úmit bildiredi. Tusaw kesiw arqalı balaǵa hárbir basqan qádemi menen jaqsılıqqa umtılıw, óz jolın tabıw sıyaqlı túsinikler jetkeriledi. Bul dástúrdiń tárbiyalıq áhmiyeti sonnan ibarat, bala kishkene jastan jámáát ishindegi dástúrlerdi kórip, olardıń mánisin túsiniwge baslaydı.

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910273

Etnografizmler arqalı ádep-ikramlılıq tárbiyası. Qaraqalpaq xalqınıń etnografizmleri balaǵa ádep-ikramlılıq qaǵıydaların úyretiwde úlken áhmiyetke iye. Xalıq arasında úlkenlerdi sıylaw, kishilerge járdem beriw, qonaqtı qádirlew, ata-ananı húrmetlew sıyaqlı qádiriyatlar ayrıqsha orın iyelegen. Mısalı, *qonaq, qonaq ası, dasturqan, pátiya* sıyaqlı sózler qaraqalpaq xalqınıń miymandos mádeniyatın sáwlelendiredi. Bala úyge qonaq kelgende úlkenlerdiń qonaqtı qanday kútip alatuǵının baqlaydı. Qonaqqa orın usınıw, sálemlesiw, dasturqan basında ózin durıs tutıw, úlkenlerdiń sózin bólinbey tıńlaw sıyaqlı minez-qulıq qaǵıydaların úyrenedi.

Pátiya da bala tárbiyasında úlken rol atqaradı. Úlkenler balaǵa jaqsı tilek aytıp, onı oqıwǵa, miynet etiwge, adamlarǵa jaqsılıq qılıwǵa shaqırǵan. Pátiya beriw dástúri arqalı balalar úlkenniń tilegin tıńlawdı hám jaqsı sózdi qádirlewdi úyrenedi.

Bunday dástúrler balada mehirbanlıq, kishipeyillik, sıylasıq, sabırlılıq, miynetkeshlik hám watansúyiwshilik sıyaqlı qásiyetlerdi qáliplestiriwge járdem beredi.

Milliy oyınlardıń tárbiyalıq áhmiyeti. Qaraqalpaq xalqınıń etnografiyalıq miyrasında milliy oyınlardıń da ornı ayrıqsha. Oyın bala ushın tek kewil ashar waqıt emes. Oyın arqalı bala jámáát penen qatnas jasawdı, bir-birin túsiniwdi, qaǵıydalarǵa boysınıwdı hám jeńiske erisiw ushın háreket etiwdi úyrenedi. Milliy oyınlar balalardı shınıqtırıw, shaqqanlıq hám batıllıq sıyaqlı qásiyetlerdi rawajlandırıwǵa járdem bergen. Topar bolıp oynalatuǵın oyınlarda balalar bir-birine járdem beriwdi hám birge háreket etiwdi úyrenedi. Sonıń menen birge, milliy oyınlar arqalı balalar óz xalqınıń mádeniyatına qızıǵıwshılıq bildiredi. Ata-ana yamasa úlkenler oyınnıń tariyxın hám qaǵıydaların túsindirgende, bala óz xalqınıń dástúrlerin jaqsıraq túsinedi.

Etnografizmlerdiń til hám milliy sananı rawajlandırıwdaǵı ornı. Til – xalıqtıń tariyxın, mádeniyatın hám dúnyanı túsiniwin saqlap qalatuǵın tiykarǵı qural. Etnografizmler til menen mádeniyattıń bir-birinen ajıralmas ekenligin kórsetedi. Qaraqalpaq tilindegi milliy sózlerdi úyreniw arqalı bala tek sózdiń mánisin emes, al sol sóz benen baylanıslı dástúrdi de túsinedi. Mısalı, *besik, tusaw kesiw, shille, pátiya, dasturqan* sıyaqlı sózlerdi úyreniw balaǵa qaraqalpaq xalqınıń turmısı haqqında túsinik beredi. Eger bul sózler tek kitaptaǵı maǵlıwmat sıpatında emes, al turmısta qollanılıp, úlkenler tárepinen túsindirip berilse, olardıń tárbiyalıq kúshi tağı da artadı.

Házirgi dáwirde globallasıw procesi tezlesip atır. Jaslar túrli xalıqlardıń mádeniyatı menen tanısadı. Bul jaqsı múmkinshilik bolsa da, óz milliy qádiriyatlarımızdı umıtpaw da áhmiyetli. Sol sebepli balaǵa kishkene jastan óz xalqınıń tilin, tariyxın, dástúrlerin úyretiw kerek.

Házirgi dáwirde qaraqalpaq etnografizmlerinen paydalanıw. Búgingi kúnde bala tárbiyası tek úyde emes, mektepte, joqarı oqıw orınlarında hám jámáát arasında da ámelge asırıladı. Sol sebepli qaraqalpaq etnografizmlerinen bilimlendiriw procesinde nátiyjeli paydalanıw múmkin. Mekteplerde ana tili hám ádebiyatı sabaqlarında milliy sózlerdi túsindiriw, dástúrler haqqında maǵlıwmat beriw, oqıwshılar menen milliy máresimlerdi úyreniw boyınsha sáwbetler ótkeriw

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910273

jaqsı nátiyje beredi. Sonıń menen birge, ata-ájeler menen ushırasıwlar, milliy oyınlar, dástúrlerdi kórsetiw, folklorlıq shıǵarmalardı úyreniw de bala tárbiyasına úlken úles qosadı. Biraq milliy dástúrlerdi balalarǵa úyretiwde olardıń házirgi jámiyet talaplarına sáykes mánisin túsindiriw kerek. Dástúrdi tek qaytalaw emes, onıń ne ushın qálipleskenin hám qanday jaqsı qásiyetlerdi úyretetuǵının túsindiriw áhmiyetli.

Ata-ana da bul proceste úlgi bolıwı kerek. Bala ata-anasınıń úlkenlerge bolǵan qatnasın, qonaqqa bolǵan húrmetin, shańaraqtaǵı mádeniyatın kórip ósedi. Sonlıqtan, balaǵa aytılǵan sóz benen ata-ananıń óz háreketi bir-birine sáykes bolıwı kerek.

Juwmaq hám usınıslar. Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq etnografizmleri bala tárbiyasında úlken áhmiyetke iye. Olar xalıqtıń ásirler dawamında qáliplesken turmıs tájiriybesin, úrp-ádetlerin, dástúrlerin hám qádiriyatların ózinde saqlaydı. *Besik, besik toy, shille, tusaw kesiw, pátiya, dasturqan, miymandoslıq* sıyaqlı etnografiyalıq túsinikler arqalı bala óz xalqınıń mádeniyatın úyrenedi. Etnografizmler balada úlkenlerdi húrmetlew, ata-ananı qádirlew, kishilerge qamqorlıq kórsetiw, mehirban bolıw, miynet etiw hám jámáát penen birge háreket etiw sıyaqlı qásiyetlerdi qáliplestiriwge járdem beredi. Sonıń menen birge, olar balanıń ana tiline hám milliy mádeniyatına bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttıradı.

Házirgi globallasıw dáwirinde milliy qádiriyatlardı saqlap qalıw hám jas áwladqa jetkeriw ayrıqsha áhmiyetke iye. Bunda shańaraq, mektep hám jámáát birgelikte islesiwi kerek. Bala óz xalqınıń dástúrlerin bilgen sayın, óziniń milliy ózligin tereńirek túsinedi. Demek, qaraqalpaq etnografizmleri – tek eski sózler yamasa úrp-ádetlerdi bildiretuǵın túsinikler emes. Olar jas áwladtı ruwxıy jaqtan bayıtatuǵın, milliy sanasın qáliplestiretuǵın hám ádep-ikramlılıq qásiyetlerin rawajlandıratuǵın áhmiyetli tárbiya quralı bolıp tabıladı. Sonlıqtan, qaraqalpaq etnografizmlerin úyreniw, olardı saqlaw hám keleshek áwladqa jetkeriw hár birimizdiń wazıypamız bolıp qala beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Адилова Г. Қарақалпақстан қазақлары этнографизмлериниң лингвомәдений анализи: Филол. илим. филос. (PhD) док. … дисс. – Нөкис, 2018. – 156 б.

2. Есбергенов Х. Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. – Нукус: Каракалпакстан, 1975. – 211 с.

3. Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1995. – 225 б.

4. Насыров Д.С., Доспанов О., Жумашев Х. Об этнографической лексике каракалпакского языка // Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекистана. – Нукус, 1987. – №1. – Б. 84-87.

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910273